

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ПОЛІТИЧНЕ НАСИЛЛЯ»

У статті аналізуються основні підходи до визначення та тлумачення феномена політичного насилля. Визначаються основні різновиди політичного насилля. Відстоюється позиція про те, що у сучасному світі політичне насилля не обмежується тільки фізичним примусом, воно охоплює також засоби психологічного, ідеологічного та іншого примусу, тобто все те, що можна назвати духовним примусом.

Ключові слова: політичне насилля, різновиди політичного насилля, психологічний примус, духовний примус.

В статье анализируются основные подходы к определению и толкованию феномена политического насилия. Определяются основные разновидности политического насилия. Отстаивается позиция о том, что в современном мире политическое насилие не ограничивается только физическим принуждением, оно охватывает также средства психологического, идеологического и иного принуждения, то есть все то, что можно назвать духовным принуждением.

Ключевые слова: политическое насилие, разновидности политического насилия, психологический принуждение, духовное принуждение.

This article analyzes the main approaches to the definition and interpretation of the phenomenon of political violence and the basic types of political violence. Author defends position that in today's world of political violence is not limited to physical coercion, it also covers the means of psychological, ideological and other coercion, that is all that can be called spiritual duress.

Key words: political violence, types of political violence, psychological coercion spiritual coercion.

Тема політичного насильства виступає предметом найгостріших сучасних дискусій. У першу чергу, обговорюються відповідні питання, пов'язані з реальними процесами цивілізаційного розвитку, конфліктами. Воночас, у рамках окремих суспільних наук – соціальної психології, політології, соціології і системної теорії, склалися різні підходи до пояснення даного феномена [12, с. 22].

Однією з проблем у вивченні політичного насилля є те, що серед учених відсутня єдність у розумінні сутності цього явища. Проте перш ніж аналізувати різні тлумачення поняття «політичне насилля», слід наголосити на тому, що поняття «насилля» і «політичне насилля» у цьому випадку розглядаються як такі, що співвідносяться як загальне та часткове.

Отже, в наш час у політології склалося кілька основних концепцій щодо визначення політичного насилля, основною відмінністю яких є визнання як базового для розуміння сутності цього явища різних понять, а саме: по-перше, фізичної сили, по-друге, примусу, зокрема фізичного, по-третє, обмеження волі і, нарешті, заподіяння шкоди чи збитків [2, с. 14].

Представники першої концепції ототожнюють поняття «насилля» і «фізична сила». Наприклад, Е. Ван ден Хааг розглядає політичне насилля як «фізичну силу, що використовується для взяття чи використання

влади або для того, щоб кинути виклик авторитету чи підсилити його» [8]. Подібну позицію займають й інші дослідники (Д. Харріс, Д. Ріше, М. Вольфганг та ін.).

Фізичний вплив на об'єкт як головну ознаку політичного насилля по-різному тлумачать також деякі довідкові видання. Так, у політичному словнику за редакцією Н. Боббіо і Н. Маттеуччі політичне насилля визначається як «навмисне фізичне втручання індивіда або групи, спрямоване проти іншого індивіда або групи, а також проти самих себе» [8].

Трохи інша концепція характерна для дослідників, які вважають головним атрибутом насилля примус. Так, за А. Гусейновим, сутність поняття висвітлено в самому слові «насилля», що означає примушування до чого-небудь силою [4, с. 36]. Аналогічно аналізує політичне насилля І. Ліпашов: «Політичне насилля є ідеологічно зумовлена та матеріально забезпечена діяльність класів, націй, соціальних груп і цілих соціальних інститутів, що її реалізують, спрямована на застосування засобів примусу з метою завоювання, утримання, використання державної влади, досягнення політичного панування на міжнародній арені, управління соціальними процесами в класових інтересах» [7, с. 10].

Ще одна група дослідників інтерпретують насилля як обмеження фізичних і духовних можливостей людини, обмеження свободи її волі. П. Ріга пише, що

насилья – це «будь-яке обмеження фундаментальних прав людини. Ці порушення можуть бути соціальними, економічними, моральними та політичними» [6, с. 12].

Такої самої точки зору дотримуються також автори, які дають визначення соціальному та політичному насилью. Так, для Г. Киреева це «досить загальна категорія, що позначає будь-яке придушення об'єктивних інтересів та дій класового супротивника» [2, с. 15]. В свою чергу А. Кугай зазначає, що «політичне насилья – це придушення або примусове обмеження свободи волі соціального суб'єкта, зумовлене діями соціальних сил, які прагнуть політичної влади, здійснюють її, стверджують певний соціально-політичний ідеал».

Прихильники останньої концепції вважають, що основою насилья є збиток, шкода. Так, Х. Гірветц вважає насильям «дії індивідів або груп, спрямовані на заподіяння шкоди іншим» [6, с. 14]. Н. Татт також підкреслює, що насилья може бути визначене як вид «поведінки, що завдає шкоду іншим» [6, с. 14].

У суспільній думці склалися три типи теорій, що пояснюють джерела насилья. Перший поєднує концепції, що виводять насилья з природи людини. Згідно з ними існують вроджені схильності, інстинкти (інстинкт смерті, сексуальний інстинкт), які підштовхують людину до насилья. До цього ж типу можна віднести й філософські концепції, які пояснюють насилья притаманним людині прагненням до влади, панування.

Другий тип теорій виводить застосування насилья з економічних і соціальних умов життя людей. Економічна і соціальна нерівність диференціює суспільство на групи, суспільні класи, між якими виникають глибокі суперечності. Подолати їх можна встановленням соціальної рівності, або, принаймні, пом'якшенням нерівності. Відтак, визначаються допустимі межі розриву у рівні життя різних класів для забезпечення стабільності суспільного життя.

Третій тип теорій пов'язує насилья з динамікою конфлікту. В будь-якому суспільстві виникають конкуруючі групи – економічні, політичні, духовні. Початок конкуренції груп і особистостей – це потенційний конфлікт. Він стає реальним, коли конкурентний стан персоналізується, коли один одному починають протистояти конкретні індивіди. Це саме та стадія, коли насилья стає досить ймовірним. Конфлікт знаходить своє вирішення у перемозі однієї із сторін. Утверджується нова ієрархія. Настає період адаптації до ситуації. В цей період формуються нові конкуруючі групи. Історія вирішення конфлікту повторюється.

Всі три групи теорій виходять з того, що в основі насилья лежить діюча у сучасності і тому реально фіксована причина (або сукупність причин). Такий підхід продуктивний для пояснення багатьох феноменів насилья у житті суспільства [1, с. 162].

В енциклопедичному словнику «Політологія», наприклад, знаходимо таке визначення: «Насилья – розуміється як державне насилья та насилья в прямому сенсі цього слова. Насилья в першому значенні – це державна влада, що спирається на право і обмежена правом. Друге тлумачення охоплює модус дії, спрямованої на навмисне нанесення шкоди суб'єктам дії чи речам або на знищення останньої» [10, с. 191].

Політичне насилья – це порушення одним прав іншого – особистості, правителя, політика, держави,

еліти, класу, пануючої нації та національної групи. Його сутність полягає у впливі, що нав'язується, примусі, пануючому тиску на об'єкти та суб'єкти з метою виконання ними волі, дій, політики, всього способу життєдіяльності, що нав'язується, диктується. Політичне насилья пов'язує, обмежує та знищує свободу людей, їхніх дій і вчинків, призводить до маніпулювання ними, робить їх залежними, певною мірою рабами провідників насилья. Сенс політичного насилья в тому, щоб блокувати свободу волі індивідів і змусити їх діяти (або утриматися від дій), як це диктується тими, хто здійснює насилья [2, с. 17].

Насильство у політиці – це один із поширених засобів, що застосовується легально державою і використовується нелегально іншими суб'єктами політики (партіями, терористичними організаціями, групами, окремими особами). У всіх політичних системах існує поділ людей на тих, хто має владу (політична, владна еліта), і тих, хто їм підкоряється [9, с. 382].

Згідно з А. Гжегорчиком, насилья пов'язане не тільки з прямими фізичними та матеріальними втратами у формі вбивства, пограбування загрози тощо – це прямі, очевидні, брутальні форми насилья. Та поряд з цим існує ще насилья, що пронизує психологічну та інтелектуальну сферу і проявляється непрямо – у вигляді нав'язування власних переконань опонентові, спотвореної інформації тощо [4, с. 162].

За А. Гусейновим, насилья – це «руйнівна сила, точніше саморуйнівна, оскільки в своєму абсолютному здійсненні як абсолютне зло воно обертається проти самого себе» [5, с. 79]. Вчений вважає, що сутність поняття виражена в самому слові «насилья», яке означає примушування до чогось силою.

Згідно з В. Губіним, насилья – це природний стан людини, природний спосіб спілкування одного індивіда з іншим, і він лишатиметься таким доти, доки суспільство перебуватиме на стадії свого, «тваринного» розвитку [3, с. 3].

За Сулімовим, насилья є інструментом влади, волі, держави і т. д. (звідси популярні нині поняття інформаційного, культурного, психологічного насилья) [13, с. 114].

Ріст насилья є сьогодні домінуючою тенденцією для всього світу в цілому і значно випереджає ріст альтруїстичних настроїв, стремління до принципів ненасильницького світу [3, с. 5].

А найбільш вражаюче відбувається у відносинах між насильям і владою. Насилья трактується авторами в якості різновиду примусу, виступаючим засобом захисту, розподілу тощо влади [5, с. 9].

Узагальнюючи наведене вище щодо розуміння сутності політичного насилья, можна дати його робоче визначення, а саме: «Політичне насилья – це обмеження чи узурпація волі соціального суб'єкта (групи соціальних суб'єктів), яке здійснюється за допомогою зовнішнього примусу (необов'язково фізичного) і має своїм наслідком заподіяння шкоди як матеріального, так і духовного (психологічного, емоційного) характеру» [2, с. 16].

У зв'язку з цим варто приділити увагу різновидам політичного насилья. Тим більше, що систематизація різновидів будь-якого наукового поняття має велике

пізнавальне значення, оскільки дає можливість глибше проникнути в його сутність, впорядкувати й узагальнити знання про відповідний предмет або явище, а також сприяє досягненню більшої термінологічної ясності. Це справедливо і щодо політичного насилля.

У політичній науці існують різноманітні типології політичного насилля. Різні дослідники за основу поділу політичного насилля на певні види беруть різні чинники. Узагальнюючи досвід вивчення різновидів політичного насилля, можна виокремити кілька критеріїв його типологізації та, відповідно, видів політичного насилля.

Існує різноманітна класифікація політичного насилля, і всі класифікації, звичайно, мають право на існування. Однак у даній статті використано типологію, побудовану на використанні двох координат. Перша координата – це тип суб'єкта насилля: колективний чи індивідуальний. У першому випадку насилля здійснюється певною групою чи інститутом, а в іншому випадку – однією людиною. Друга координата – ступінь структурованості акту насилля [11, с. 360].

Структуроване насилля – політичне насилля, яке здійснюється за певними правилами. Неструктуроване насилля – політичне насилля, яке не має чітко встановлених правил, спонтанне і непередбачене за своїм проявом.

Використання цих двох координат дозволяє виділити чотири типи політичного насилля: колективне структуроване насилля, колективне неструктуроване насилля, індивідуально структуроване й індивідуально неструктуроване насилля.

Колективне структуроване насилля. Інститути структурованого політичного насилля організовані за ієрархічним принципом. Молодші за званням підкорюються наказам вищих начальників, які і несуть всю повноту відповідальності за свої розпорядження. Сам факт підкорення іншому і пов'язане з цим пониження почуття відповідальності за свої дії змінюють поведінку людини. Люди не відчувають відповідальності за те, що вони роблять, вони спроможні на крайню жорстокість, неочікувану і для них самих і для тих, хто, здавалось давно і добре знає.

В інститутах колективного структурованого насилля спостерігається ще один важливий соціально-психологічний феномен – це індивідуалізація. У солдатів і міліціонерів понижується почуття власної унікальності, відмінності себе від інших людей. Це закономірно веде до великої особистої жорстокості і готовності виконувати жорстокі накази [11, с. 361].

Якщо колективне структуроване насилля спрямовано підтримувати стабільність державних інститутів, то колективне неструктуроване насилля, навпаки, направлене проти них. Прикладами неструктурованого політичного насилля можуть бути повстання, бунти та інші подібні масові дії. Якщо солдати і міліціонери, які представляють державу, в тому чи іншому ступені ідентифікуються з нею, то для учасників бунтів чи повстання характерна ідентифікація не з державою, а з народом чи з якоюсь частиною народу. Почуття індивідуальної відповідальності в учасників актів колективного неструктурованого насилля значно вище, ніж у тих, хто втягнутий у насилля структуроване. Тому велику роль для них відіграє ідеологія.

Щодо участі в структурованому індивідуальному насиллі, вона також, як і участь у колективному структурованому насиллі, дозволяє не почувати відповідальності за наслідки своїх дій, відокремлювати себе від тієї ролі, яку ти в даний момент виконуєш.

Неструктуроване індивідуальне насилля охоплює дуже широке коло явищ – від побутового хуліганства до знущання начальника над підлеглим. Індивідуальне неструктуроване насилля є найбільш особисто детермінованим із всіх розглянутих вище видів насилля. Жорстокість суб'єкта – це не тільки заперечення, але і згода. Індивідуальна свобода можлива тільки в умовах демократії і добровільного підкорення закону [11, с. 363-365].

Узагальнюючи аналіз розгляду різновидів політичного насилля, можна виокремити кілька критеріїв його типологізації та, відповідно, видів політичного насилля. Одним із головних критеріїв для поділу політичного насилля на види є його суб'єкт. Так, Т. Гурр вказує на те, що існує насилля держави, його агентів і насилля самих мас і класів. Насилля держави – це використання сили для запобігання відхиленню поведінки громадян і підтримки внутрішнього спокою. Насилля мас і класів, у свою чергу, поділяють на безладдя (відносно спонтанне, неорганізоване політичне насилля за значної участі мас, зокрема страйки із застосуванням насилля, бунти, локалізовані повстання та ін.), заколоти (добре організоване політичне насилля з обмеженою кількістю учасників, у тому числі організовані політичні замаху, тероризм, партизанські війни невеликого масштабу, повстання, перевороту) та внутрішні війни (добре організоване політичне насилля, яке систематично використовується за широкою участі мас, націлене на знищення режиму або руйнування держави, зокрема широкомасштабний тероризм, партизанські війни, революції).

Близькою до цього є точка зору І. Ліпашова, який за суб'єктом політичного насилля розрізняє державне та опозиційне [7, с. 12-14], а також І. Залісін і А. Дмитрієв, які виокремлюють за цією ж ознакою державне та недержавне політичне насилля [6, с. 35].

Окрім цього, вводяться критерії якісної та кількісної характеристики суб'єкта політичного насилля. З точки зору соціальної характеристики суб'єкта насилля, варто згадати соціально-класове, етнічне та релігійне політичне насилля.

За кількістю учасників політичне насилля зазвичай поділяють на індивідуальне, колективне та масове (І. Залісін, А. Дмитрієв [6, с. 36]). У свою чергу, П. Уїлкінсон за цією самою ознакою виокремлює масове політичне насилля (бунт і вуличне насилля, збройне повстання та опір, революцію і контрреволюцію, державний або масовий терор і репресії, громадянську війну, обмежену війну, ядерну війну) та насилля невеликих груп (ізолювані акти саботажу або атаки на власність, окремі спроби політичних вбивств, війна політичних банд, політичний тероризм, партизанські рейди на території іноземних держав) [6, с. 32].

Крім того, ще одним важливим критерієм типологізації політичного насилля є його об'єкт. Так, І. Ліпатов залежно від об'єкта політичного насилля поділяє його на внутрішньодержавне та міждержавне [7, с.12-14]. У першому випадку об'єктом насилля виступає населення

держави, стосовно якої влада застосовує примус (у тому числі насильницький). Міждержавне насилля має своїм об'єктом населення іншої країни.

П. Уїлкінсон за цим чинником розрізняє такі види політичного насилля; а) внутрішньокомунальне, що передбачає захист групових інтересів у конфлікті з ворожими етнічними та релігійними групами; б) протестуюче, що полягає у вираженні протесту і може застосовуватися для того, щоб переконати уряд виправити помилки; в) преторіанське, що використовується для насильницьких змін її уряді; г) репресивне, що має на меті придушення реальної чи потенційної опозиції; г) опорне, що перешкоджає урядовій владі; д) терористичне насилля, що має на меті залякування жертв для досягнення політичної мети; е) революційне та контрреволюційне, мета яких або знищити певну політичну систему, або захистити її; є) війна, що являє собою досягнення політичних цілей засобами військової перемоги над супротивником [6, с. 32].

Ще одним критерієм типології політичного насилля є його засоби та способи. І. Ліпатов за засобами визначає збройне, правове, економічне та ідеологічне насилля [7, с. 12-14]. І. Залисін і Л. Дмитрієв більш лаконічно за цією ознакою поділяють насилля на збройне та незбройне. За способами впливу на об'єкт вони виокремлюють демонстративне та інструментальне політичне насилля [6, с. 40-41].

Наступною ознакою типологізації є результати та наслідки політичного насилля. Залежно від результатів політичного насилля його поділяють на конструктивне і деструктивне. За спрямованістю і глибиною соціальних наслідків – на реформістське, радикальне (в тому числі революційне, контрреволюційне та реакційне) і консервативне [2, с. 32].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабієва А. Теоретичний аспект насилля / А. Бабієва // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 161-168.
2. Боброва А. Основні форми сучасного політичного насилля / А. Боброва. – К. : Світ Успіху; Юрінком інтер, 2003. – 142 с.
3. Гусейнов А. Понятие насилия и ненасилия / А. А. Гусейнов // Вопросы философии. – 1994. – № 6. – С. 35-41.
4. Губин В. Русская культура и феномен насилия / В. Д. Губин // Вопросы философии. – 1995. – № 5. – С. 3-5.
5. Гусейнов А. Этика ненасилия / А. А. Гусейнов // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 72-82.
6. Дмитриев А. Насилие: социо-политический анализ / А. В. Дмитриев, И. Ю. Залысин. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЕН), 2000. – 328 с.
7. Липашов И. Сущность и современные формы политического насилия в современных условиях (философско-социологический анализ) : автореф. дисс. ... канд. филос. наук / И. Липашов. – М., 1989.
8. Пиджаков А. Сущность и разновидности политического насилия / А. Ю. Пиджаков // Credo New. – 2002. – № 2.
9. Політологічний енциклопедичний словник / [упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
10. Политология: энциклопедический словарь / [общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов]. – М. : Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.
11. Политическая психология : учебное пособие для вузов / [под общей ред. А. А. Деркача, В. И. Жукова, Л. Г. Лаптева]. – М. : Академичний проект. – 2001. – 858 с.
12. Скакунов Э. Природа политического насилия. Проблемы объяснения / Э. И. Скакунов // Социс. – 2001. – № 12. – С. 22-30.
13. Сулимов К. Политико-философское понимание политического насилия: поиск смысла / К. А. Сулимов // Полис. – 2003. – № 3. – С. 122-126.
14. Шаблінський І. «Агресія» і «насилство» – поняття не тотожні / І. Шаблінський // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5(8). – С. 82-91.

Рецензенти: **Іванов М. С.**, д.політ.н., професор;
Славко Т. О., к.політ.н., доцент.

© Левченко Л. О., 2012

В новітніх соціально-історичних умовах виникає нагальна потреба створити таку атмосферу в суспільстві, в якій нелюдська поведінка – насилство, зустрічала б загальний і безумовний осуд, ставала б безумовно невідповідною і безглуздою для суб'єкта, що вдається до насилства.

Р. Берон і Д. Річардсон вважають, що агресивні прояви можна зменшити, якщо створити таку ситуацію, коли в суспільстві:

- потенційні агресори не зазнають сильного провокування;
- практично не отримують вигоди від застосування агресії;
- можливе покарання за агресивні дії буде суворим;
- імовірність покарання висока [14, с. 90].

Насилство як вид агресії, що відбувається тільки в суспільстві, є продуктом спотвореної, хворої свідомості людини, сумою негармонійно усвідомлених станів – хибно організованої психосоціальної енергії. Носієм психосоціальної енергії може бути тільки людина, бо тільки вона здатна до дієвого контролю над неусвідомленими мотивами через усвідомлені цілі діяльності, в досягнення яких вона включається.

Отже, основним для визначення політичного насилля є його взаємозв'язок з центральною політичною категорією, якою є влада. Політичне насилля не обмежується тільки фізичним примусом. Це зумовлюється тим, що основним об'єктом політичного насилля дедалі частіше стає не фізична оболонка людини (як це було раніше), а свідомість і думки тисяч інших людей. Таким чином, політичне насилля, охоплює також засоби психологічного, ідеологічного та іншого примусу, тобто все те, що можна назвати духовним примусом.

Дата надходження статті до редколегії 25.04.2012 р.

ЛЕВЧЕНКО Леся Олександрівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

Коло наукових інтересів: політична психологія та політична іміджологія, історія та теорія політичних партій та рухів.